

ברדיצ'בסקי, ברנר, גורדון והשבת

צבי צמרת

מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, יוסף חיים ברנר ואהרן דוד גורדון ידועים כשלושה הוגים אשר מרדו באורתודוקסיה הדתית: ברדיצ'בסקי וברנר ידועים במרדנותם הנוקבת, וגורדון ידוע במרדנותו המתונה. מטרת הדברים שלהלן היא להראות כי למרות מרדנותם, כל אחד מהם נותר מחובר – בדרכו שלו – לעולם היהודי הישן ולמסורת הדורות. אבקש לעמוד על עמדותיהם כלפי השבת, עמוד התווך של ההוויה הקיומית היהודית לדורותיה, ולהשתמש בנושא זה בתור מקרה מבחן (Test Case) לחיבורם לעולם היהודי הישן ולמסורת.

מן הראוי להדגיש כי ברדיצ'בסקי, ברנר וגורדון שינו את דפוסי חייהם ואת השקפותיהם בתקופות חייהם השונות, והדבר בולט במיוחד ביחסם המשתנה למסורת היהודית.¹ עם זאת, אבקש להראות כי בסיכומו של עניין, אף שיצאו שלושתם נגד החיים היהודיים המסורתיים, כאשר עסקו בנושא השבת, כל אחד מהם גם מרד בה, אך גם היללה והתלבט באופן ההתייחסות הראוי אליה.

אציין גם כי להבדיל מאחד העם, מחיים נחמן ביאליק או מברל כצנלסון, עסקו שלושתם מעט מאוד בשבת. ברדיצ'בסקי וברנר עסקו בה יותר, אך בדרך כלל 'בעטו' בשבת המסורתית ולא הציעו לתלמידיהם ולחבריהם הצעות מעשיות איך לעצב אותה מחדש. גורדון, שכל תורתו הייתה גם מסורתית-קונסטרוקטיבית, אף הוא לא הציע לתלמידיו בארץ דרכים חדשות לבניית השבת. הוא גם לא השאיר לתלמידיו די 'עקבות' של דוגמה אישית כדי שיחקו אותה בעצמם בשבתות.

1. על התהליכים שעבר מיכה יוסף ברדיצ'בסקי בנושא הדת והמסורת ראו בתוך: א' הולצמן (עורך), מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, מחקרים ותעודות, ירושלים 2002 (להלן: הולצמן, מחקרים ותעודות), ושם בעיקר בחלק 'הגות וביוגרפיה', עמ' 213-349. על התהליכים שעבר יוסף חיים ברנר ראו ברשימתו הביוגרפית של מנחם ברינקר על ברנר שפורסמה בתוך: ז' צחור (עורך), העלייה השנייה, אישים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 104-114 (להלן: צחור, העלייה השנייה), וכן בספרו עד הסימטה הטבריאנית, תל אביב 1990, עמ' 157-190. על תהליכים שעבר אהרן דוד גורדון ראו בעיקר בספרו של אליעזר שביד, היחיד, עולמו של א"ד גורדון, תל אביב 1970, וכן ברשימתי הביוגרפית על גורדון שפורסמה בתוך: צחור, העלייה השנייה, עמ' 121-131.

מיכה יוסף ברדיצ'בסקי: 'שים חלקנו יושב-מעל בתורתך שבלב, שבענו מטובך וטהר לבנו לעבודך באמת, ולא לעבוד את השבת בהלכות ובדינים'

ברדיצ'בסקי (1865-1921) התבטא לא אחת בבוטות נגד הדת היהודית, מתח ביקורת על אישי האורתודוקסיה והביע השקפות קיצוניות נגד הלכות דתיות שונות באופן שמעטים בלבד העזו להעלות על דל שפתותיהם. למשל, הדעות שהביע נגד מנהג ברית המילה,² שיהודים מועטים בלבד לפניו חלקו עליו.³

במכתב שכתב ברדיצ'בסקי למורה לעברית ירחמיאל שקפניוק משנת 1891 הוא העיד על עצמו: 'רגילים אנו להאמין בהמשפט הידוע: "אי אפשר להיות שני הפכים בנושא אחד", ואנוכי, כשאביט בפנימתי, הנני חוסל [!]: אי אפשר לנושא אחד בלא הפכים – כי באמת כל קיומי רק מהפכים'.⁴ הגותו כרוכה בהצגת הדבר והיפוכו, ובייחוד בשאלות היהדות והדת. ברדיצ'בסקי עצמו הדגיש לא אחת כי השקפותיו על היהודים ועל היהדות השתנו בשלבים שונים של חייו.⁵

הסיפור 'הזור'⁶ הוא אחד הסיפורים המשקפים יותר מכול את האמביוולנטיות של ברדיצ'בסקי כלפי יהדותו. בסיפור מתואר איש זר, כבן שלושים, המגיע בכל יום לספרייה עברית באחת מערי אשכנז הגדולות, וקורא שם בתאוה רבה, בלא לפזול ימינה או שמאלה, על כל המתרחש בעולם היהודי. יום אחד הוא חש: 'תהום, הכל כמו תהום, וגשר, גשר אין' – ולא משכים לקום לספרייה. באיחור רב הוא הולך אליה, אך במקום לקרוא בה הוא 'נטפל' לספרן ומתחיל לשוחח עמו. בשעת הערב יוצאים שניהם מן הספרייה. הזר 'מדבר על עקת חייו, על עמלו ויאושו בדבר היהודים'. הספרן מנסה לחמוק ממנו. הזר תופס בבגדו ומבקש להסבירו את הרגשתו 'באין עם ובאין אלוהים! הספרן נס ממנו וממאן להקשיב לו. בחלק האחרון של הסיפור ברדיצ'בסקי כותב כאילו בשמו של אותו זר, שאינו אלא בן דמותו של המספר עצמו:

את עמו עזב? מה עזב? גופות נשברים, צללים, רק צללים. מה אתם רואים בישראל חוץ מצללים? אבל הצללים הללו יושבים ברוחו, במהותו ובכל אשר בו. אומרים: 'זרעו של

2. ראו למשל בקטעי יומן שלו מיולי 1903: 'שאלה קשה ורצינית: האם יובא הרך הנוול בבריתו של אברהם אבינו? הדבר לא צריך היה לקרות והוא קרה. יש כוחות היסטוריים שהפרט משועבד להם. ובכל זאת אסור היה שיקרה'. א' הוצלמן (עורך), גנזי מיכה יוסף, ה, תל אביב תשנ"ב, עמ' 49-50.
3. אחד מהם היה שמואל הולדהיים (1806-1860), ממנהיגי הרפורמה, שדרש 'לתקן' כל ממד של בדלות יהודית, ובכלל זה ברית המילה. ראו: א' שביד, תולדות פילוסופיית הדת היהודית בזמן החדש, חלק שני: חוכמת ישראל והתפתחות התנועות המודרניות, תל אביב 2002, עמ' 145.
4. הוצלמן, מחקרים ותעודות, עמ' 18.
5. ראו למשל את הדברים שכתב ביומנו ב-27 במאי 1905. הדברים הובאו בתוך: הנ"ל (עורך), גנזי מיכה יוסף, ארכיון מ"י בן-גוריון (ברדיצ'בסקי), קובץ 1, תל אביב תשנ"ה, עמ' 57.
6. כל סיפורי מיכה יוסף בן-גוריון (ברדיצ'בסקי), תל אביב תשי"א (מהדורה שנייה), עמ' סד-סז.

ברדיצ'בסקי, ברנר, גורדון והשבת

אברהם כלה', והם לא כלו. היחיד כלה, אבל חזקים המה מהיחיד. אתה ומחשבותיך יכלו באפס מעשים, והם לא יתמו, וילעגו לך לעג [...]

סוף הסיפור הוא:

זה שנים אשר הוא נושא בחובו את הרעיון הנורא על יאוש עמו ואבדן עמו. את רעיון החורבן הוא נושא בלבבו בעת שמסביבו קוראים לבנין עם ומנסים גם לבנות [...]. בושח! רגשי בושח וכלימה כיסו את פניו. שבץ הצער בא בו, צערו של עם ויחיד. הוא כושל; הוא נשען אל אילן ומכסה את פניו בידיו. הוא בוכה באין הפוגות [...].

הקו בסיפור זה ברור: 'הצללים' היהודיים חיים בקרבו של כל יהודי, גם ביהודי הרואה את עצמו זר ורחוק, והם הם השולטים בו.

יחסו הנוקב של ברדיצ'בסקי לעם היהודי ולמסורת היהודית בא לידי ביטוי ברשימות נוספות: הוא יוצא כנגד 'דת מוחלטת, חוקים קיימים ועומדים, מידות ברורות וקבועות [...]. תרבות קבועה ומסומנה במצריה' וקובל: 'מה צרים הם אהליך יעקב, משכנותיך ישראל'. הוא חוזר ותובע השתנות לפי תנאי הזמן והמקום, הטבע והתולדה.⁷ ברדיצ'בסקי טוען הן כנגד 'הטיפוס הצבוע הדתי בפימה עלי כסל שלו, בגדולותו ויהירותו, הבאות מקטנות הרוח' והן כנגד הטיפוס החדש, 'צבוע לאומי, שמתגאה בזה בציבור ונוטל כבוד לעצמו, מפני שאוהב הוא - לא את המצוות כבראשונה - רק את עמו ואת קדשי עמו [...]' הוא תבע: 'אזיר טהור תנו לנו, מן הצביעות בדו־פרצופיה!'⁸

גם כלפי השבת היה יחסו של ברדיצ'בסקי דו־ערכי:

בפרק 'עבודת השבת' בתוך הרשימה 'תפלות ואמונות ומנהגים'⁹ הוא העלה השגות על חוק התורה ההומני שקובע מצד אחד כי היום השביעי הוא יום מנוחה לבורא ולעולם, אך מצד אחר מאיים במוות על מחללי השבת.

ברדיצ'בסקי טען: 'צללי־המות, שאמרנו לנוח גם מהם ביום המנוחה, הנה באים באהלנו, לחלל את היום הקדוש. [...]. מות וכרת המה שני שומרי החוק'. הוא קבע: 'נעלב האדם וישפלי'.¹⁰ הוא מסכם: 'אין אנו יכולים לעמוד בסקילה ובכרת ובכל ענשי חילול יום המנוחה. קדשהו, אך קדשהו, וברכהו ופתח לבנו לעבדך באמונה ובתום, וזה לבד אות הברית. לא באבני־סקילה יוסד ברית־עם ודת־אל, כי אם בקדושת הלב ובתיקון הלב [...].'¹¹ ברדיצ'בסקי ראה את מעלותיה של השבת, אולם הוא תבע כי יאמצוה מתוך השתוקקות פנימית ולא רק מתוך יראה ופחד.

7. 'להיות או לחלל', כל מאמרי מיכה־יוסף בן־גריון (ברדיצ'בסקי), תל אביב תשי"ב, עמ' כה-כט.

8. 'עושי שלום', שם, עמ' פט.

9. 'תפלות ואמונות ומנהגים', 'עבודת השבת', שם, עמ' שד-שה.

10. שם, עמ' שד.

11. שם, עמ' שה.

ברשימה 'באהלי ההלכה' התלונן ברדיצ'בסקי: 'רוחנו סר מרוב פרטי הדינים ופרטי הפרטים של מנוחת-הנפש ביום שבתון לה', ביום שכולו לגבוה'. מטרת השבת היא התרוממות הנפש, אך לדברי ברדיצ'בסקי אנו מוצפים בתלי תלים של 'תורות ופקודים והלכות' בנושא השבת, והתוצאה היא כי יום השבת 'עובד בנו בפרך'. הוא פונה לבורא העולם ומבקש: 'שים חלקנו יושב-מעל בתורתך שבלב, שבענו מטובך וטהר לבנו לעבדך באמת, ולא לעבוד את יום השבת בהלכות ובדינים'¹² הוא העדיף את השבת האישית, הסובייקטיבית, את השבת המבוססת על התורה שבלב ועל משיכת הלב.

ברשימה 'שנויים' ברדיצ'בסקי קורא לעם ישראל להעז ולשנות ממנהגי השבת הסטנדרטיים שלו ולגוונם. ברדיצ'בסקי, שהכיר מקרוב רק את החלק המזרח-אירופי של עם ישראל, מותח ביקורת לא רק על ההלכה אלא גם על היהודים, שמנהגיהם כה דומים זה לזה: הם אוכלים את אותם מאכלים, בדיוק באותן שעות, בכל רחבי התבל. הוא שואל בלעג:

הנהיה כדבר הזה או הנשמע כמוהו, שבשעה אחת מן השעות, יום הששי בערב, למשל, יהיו כולם בכל כדור הארץ אוכלים דגים, תבשיל של לוקשין ולפת; וביום השבת צנון וחזרת ורוטב של כרעים וכבד עם בצלים וביצים ודייסא מצטמקת עם קולית עצם חלולה וגדולה [הוא כנראה מתכוון לצ'ולנט].

ברדיצ'בסקי ראה בכך עדות ל'עבדים אנו' – ועבודת זו הייתה לעצם מעצמנו, לישותנו והיותנו, לכל מה שבנו [...] במשך אלפים שנה לא היה לנו הווה כלל. עבר ארוך מקיף אותנו, עבר בלי הווה ובלי עתיד'¹³ – כנועים להלכות ולמנהגים מדורי דורות המוציאים את לשד החיוניות מהעם.

אולם להבדיל מן המובאות האחרונות, ברדיצ'בסקי אינו רק מרדן. מכתביו עולה כי הוא גם תר אחר שימורה של השבת המסורתית ואפילו מתגעגע אליה. בסיפור 'משעבוד לגאולה'¹⁴ מתואר הוויי העיירה היהודית בשבעת ימי השבוע. הקורא מרגיש את עקת ימי החול ואת חדות השבת, המוצגת בסוף הסיפור כיום הגאולה. בתחילת השבוע 'עם ה' צריך ללחם ולמחיה, והפרנסה היא ענין קשה אשר נתן אלהים לבני-אדם להיענות בו'. המשכו – שגרת חיים קשה, הנקטעת לקראת השבת. שיאו וסופו של הסיפור הקצר הם תיאור השבת עצמה:

12. 'באהלי הלכה', שם, עמ' שי-שיג. ברשימה אחרת – 'מספרי זכרון' – הוא כתב בכעס על מקרה שקרא בספר קורות התורה והאמונה בהונגריה מאת יקותיאל יהודה גרינולד, ובו מתואר מעשה בשני אחים, שנסעו עם עגלונים נוצרים בעגלה שאופניה נשברו בערב שבת, ולכן הגיעו לעירם לאחר כניסת השבת. העונש שהטיל עליהם בית הדין בעיירה היה כי יצומו שלושה ימים בכל חודש במשך שנה שלמה: 'שלושים וששה ימי-צום אלה יהיה נגד שלושים ושש כריתות שבתורה [...]'. 'מחללי שבת', שם, עמ' שכו.

13. 'שנויים', שם, עמ' מז-מו.

14. 'משעבוד לגאולה', כל סיפורי מיכה-יוסף בן-גרונין (ברדיצ'בסקי), תל אביב תשי"א, עמ' צה-צו.

ברדיצ'בסקי, ברנר, גורדון והשבת

ויהי אור! אור במחנה היהודים ובניו של מקום. ערוכים השולחנות, לבושים משי או אטון כל הגופים. בקלויזים ובבתי־המדרשות כבר מאיר זיו השכינה. תפילה ורינה נשמעות, ורגשי סליחה והרמת־הרוח ממלאים את הכל. מי יקנא עוד החברו? מי עוד גם חייב לחברו? וחגר כל איש עברי את מתניו באבנט, ועומד על יד עמודו וסידור בידו. והלא הסידור הוא ירושה לנו מאנשי הכנסת הגדולה [...] שבת לה' ולעם בריתו! אנו זרע אברהם אוהבו, והוא חסותו עלינו תמיד. האלהים קידש את יום השביעי לדור דור, ונמסו הצללים, סרו כל דאגות יום החול, ופרחה באויר כל מלחמת־הקיום של עם ישראל. יום קדוש ומנוחה! מנוחה ליהודים מעול הקשה של הפרנסה. ערוך השולחן לכל. אכלו משמני ושתו ממתקי. אכלו ושתו ובירכתם את יום הגאולה!

חשכת השבוע משתנה בשבת ונהיית אור גדול. עולם החומר נהיה עולם רוחני. המאבקים הבין־אישיים ומאבקי הקיום – נעלמים. זיו השכינה מאיר על הכול. מנוחת השבת המגיעה בבת אחת לאחר הטרחה הגדולה של ערב שבת מתוארת גם בסיפור 'אויבי':¹⁵

בערבי שבתות, כי יבוא היום, בו מהפכה בבית, ערבוביה ומלאכת נקיון בכל החדרים, וטרדה רבה בבית־המבשלות. אין פינה לשבת בה במנוחה, ואין מעמידים מקום לרגלים הקטנות. החלונות ישופשפו, הרצפה תיכחל, מעמידים את הכלים על מקומם וגו'.

כל זאת עד שהשבת נכנסת ובאה שעת הדלקת הנרות:

שני נרות מימין, אחד קטן ואחד גדול, ושני נרות משמאל, אחד קטן ואחד גדול, ואחד עולה על כולם באמצע, והיה המראה כמראה הקשת. מנוחה! מנוחה תבוא מרחוק, האם תכסה בידיה את עיניה ושפתיה דובבות [...] רגעים נצחיים!

יום השבת בסיפור 'אוכמתא וחירתא'¹⁶ הוא היום היחיד שהעוני נעלם בו לשעות אחדות, גם במשפחות הדלות ביותר: 'בימי השבוע לחם שחור, לחם אשר הגריס כחצץ שינינו. ענש אותנו אלהים בלחמא עניא בימות החול, אך נתן לנו את יום השבת שבו אכלנו לחם לבן'. בסיפור 'מרים'¹⁷ ברדיצ'בסקי מספר בנוסטלגיה על יחיאל החוזר מבית הכנסת בליל שבת,

מקדים בשלום מלאכי־השרת, ואומר את התשבחות בהרחבה, אבל גם בגעגועים שבלב: אשת חיל מי ימצא. [...] אלהי השבת מרחף עתה בשמי מרום, והוא מקשיב לזמירות בני־ישראל בכל מקומות מושבותיהם. ראש הבית מקדש על היין בכוס של זהב ומושיטה

15. 'אויבי', שם, עמ' קלט-קמה.

16. 'אוכמתא וחירתא', שם, עמ' ד.

17. 'מרים', שם, עמ' ש.

אחרי שתותו ל'נשים'. אחרי זה מקדש גם גדליה. נוטלים ידיהם לסעוד ואוכלים מאכלי-השבת, ושוב מזמרים ה'זמירות'.

באותו הסיפור השבת היא יום הכנסת האורחים.¹⁸ ברשימה 'מדרך אל דרך'¹⁹ השבת היא היום היחיד הנשמר ללימוד תורה: 'ברבות הימים היו הולכים ונשקעים יותר ויותר בעניני דרך ארץ, התורה נדחתה רק לימי שבתות. וכל ימות החול היו מוקדשים לנטיעות, לחשבונות, לדברים ועסקים עם אדונים וקונים'. את הרוגע המאפיין את השבת ברדיצ'בסקי מבטא בתיאורים נוסטלגיים של טיולי השבת, שנערכו בעיירות היהודיות בין התפילות ובין הסעודות. כך למשל בסיפור 'הבריחה': 'ובלכתך ביום השבת ברחובות העיר והנה רוח אחרת על פניה חלפה. מנוחה ושבתון! מלך עתיק עושה סעודה לעבדיו, והם מטיילים בגנו. אין דוחק, אין חשבון ליום מחר.'²⁰

לדברי אבנר הולצמן, הספרון חורב,²¹ משקף יותר מכל יצירה אחרת את יחסו של ברדיצ'בסקי לדת היהודית ולמסורת היהודית. בקטע הפותח, 'אל ברית ואל עולם',²² השבת היא דוגמה להרחבה מן הלאומי אל האוניברסלי. לדברי הולצמן, הדיברות הראשונים מדגישים את הציווי לעם ישראל 'זכור את יום השבת לקדשו' (שמות כ ח) ולעומתם, הדברות האחרונים קובעים: 'וְיִזְכְּרוּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם [...] עַל-כֵּן צִוְּהָ ה' אֱלֹהֶיךָ לַעֲשׂוֹת אֶת-יְיָ הַשַּׁבָּת' (דברים ה טו-טז). ברדיצ'בסקי מקווה כי השבת הלאומית תונחל לעולם כולו ותהיה שבת כלל-אנושית – 'חידוש העולם הוא רבותא יותר גדולה מיציאת מצרים, ואלהי עולם, שרוחו ישכון על כל בשר, אדון האדונים, הוא מרחיב ממשלתו על האלוה של העם'.

גם ברשימות פובליציסטיות-הגותיות התייחס ברדיצ'בסקי אל המסורת ואל השבת. יחסו המורכבים עם העבר היהודי ועם ה'הווה היהודי' באים לידי ביטוי במאמר 'לשאלת העבר',²³ שם כתב: 'כשאנחנו מנצחים את העבר, הרי אנו בעצמנו הננו המנוצחים. – ולאידך, אם העבר מנצח, אנחנו ובני בנינו הננו המנוצחים [...] סם-חיים וסם-מות בדבר אחד. מי יפנה לנו דרך? מי ימצא את הנתיב? __ __'. לעתים הוא רוצה שנביס את העבר היהודי, אך בה בעת הוא יודע היטב כי אם נעשה כן, נובס. שורה של ערכי חיים, ובכלל זה השבת, עלולים אז להילקח מאתנו.

ברדיצ'בסקי קבע באותו מאמר כי מצד אחד

18. שם, עמ' רצב.
19. 'מדרך אל דרך', שם, עמ' קל-קלא.
20. 'הבריחה', שם, עמ' קנא-קנג.
21. חורב, כל מאמרי מיכה-יוסף בן-גוריון (ברדיצ'בסקי), עמ' שנא-שסה. הספר נכתב במשך שלוש שנים: מתרס"ד עד תרס"ז. ראו בהרחבה את מאמרו של א' הולצמן 'צמאה נפשי לאל חי': על מקומו של הספרון חורב ביצירת מ"י ברדיצ'בסקי', בתוך: הולצמן, מחקרים ותעודות, עמ' 349-371.
22. חורב, כל מאמרי מיכה-יוסף בן-גוריון (ברדיצ'בסקי), עמ' שנא.
23. 'לשאלת העבר', כל מאמרי מיכה-יוסף בן-גוריון (ברדיצ'בסקי), עמ' מא-מג.

ברדיצ'בסקי, ברנר, גורדון והשבת

חייב אדם באשר הוא אדם נברא בצלם, לראות את עצמו בכל שעה ושעה [...] כאילו הוא בורא במעשיו דבר שלא היה עוד באותה צורה ובאותו מטבע [...] חייב האדם להרגיש בנפשו בכל פעם מעין השכמת הבוקר, מעין הבוקר הראשון,

כלומר חובת האדם להתעלם ממסורות ישנות ולדאוג תמיד להתחלות חדשות, ומצד אחר [...] ובכל זאת [...] מה שהפרט אינו יכול לרכוש בעצמו, יכול הוא להשיג בהצטרפו אל הכלל וכשאזנו מקשבת אל המית הכללי. הוא הביא דוגמה מיום הכיפורים:

הנה האדם הפשוט והחילוני, שבכל ימות השנה רחוק הוא מרוח מוסרי והרהור אלוהי, הנה הוא בא ביום הכיפורים לבית הכנסת ופחד ה' נופל עליו, פחד ה' בא עליו ולבו מלא הרהורי תשובה וטהרת המעשים. – תפילה אחת קצרה, שאינו גם מבינה כראוי, אבל בה נשפכו לבבות של אלפי דורות, של רבבות נשמות, תפילה כזו תרכך את הלב ותתן לו מרפא [...] מה שהיחיד איננו מספיק [כלומר מצליח] לעשות, יכול הציבור לעשות.

אם כן, היחיד יכול להשיג הרבה יותר אם יצטרף לכלל וישתתף בשלשלת הדורות. אשר לשבת, עוד באותו מאמר – 'לשאלת העבר' – אנו רואים כי מצד אחד הוא דוחה אותה, 'תנו לנו, אומרים אנו, ללכת גם אנו על פי דרכנו. תנו לנו לשאוף רוח בנשימתנו אנו: תנו לנו את היום הראשון ולא את היום האחרון לשבוע', ומצד אחר 'גם אדם כביר-רוח, העובד על קדושתו, אינו יכול – לו יתחיל מעצמו – לברוא לו את יום השבת, לברוא את הד השבת הניתן לכל אדם פשוט, ששומר אותו מפני שמצווה הוא עליו, מפני שעבד הוא לכל אלה ששמרו אותו [...] השבת צברה לה במשך הדורות עצמות משלה – ואת אלו אין לבטל. כמו בנוגע ליום הכיפורים, כך אשר לשבת: כוח הדורות עצום. אדם יהודי שרוצה להתחיל הכול מחדש חייב לדעת כי הוא לא יצליח להשיג בקלות את אשר השיגו הדורות שחיו לפניו.²⁴ השבת הייתה לכלי יקר, שהושג באמצעות אלפי שנות קיום יהודי. כלי יקר שיש להיזהר לא לשברו אלא לשמרו.

חוקר המקרא פול דה-לגרד²⁵ טען כי היהדות גילתה שני חוקי חיים חדשים בלבד – את השבת ואת ההשגחה הפרטית. במאמר 'חוקי חיים'²⁶ ברדיצ'בסקי טוען נגד דה-לגרד כי היהדות הביאה לעולם חוק חיים נוסף: 'את [חובת] ההכרעה [האישית], את הכרעת האדם במעשיו על משקל-השווי [שווי המשקל] של כל העולם כולו ואחריות המוסרית בעד אחרים'.

24. ידידי ד"ר אברי ברילבב הסב את תשומת לבי כי פ' לחובר סיפר שברדיצ'בסקי התרעם עליו כאשר רצה ללכת עם חבר לתאטרון בערב ראש השנה תר"פ. ברדיצ'בסקי אמר לחובר בכעס: 'אחרי שנה של שחיתות איומות באוקריינה אתה הולך לראש השנה לתאטרון?' ראו: נ' גוברין וא' הולצמן (עורכת ומביאה לדפוס), בודד במערבו, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי בזכרונם של בני זמנו, חולון תשנ"ח, עמ' 222-223. אין ספק כי 'מורד הגדול' היה גם מחובר מאוד ליהדות.

25. פול אנטון דה-לגרד (1891-1927), מורחן וחוקר מקרא.

26. 'חוקי חיים', שם, עמ' סה-סו.

השבת, ברדיצ'בסקי אומר, היא עקרון חיים משמעותי ורב-חשיבות, אך ורק אם כל ימות החול הם 'עבודת חיים'.

שונה הוא הדבר, אם הקרע הוא גדול בין יום השבת לימות-החול, אם בא חיץ ההשגחה העליונה במשמרת עם ואדם ובין בניה הנעים ונדים על אדמת זר [...] שונה הוא הדבר, אם המוטה בין הכף של זכות ובין הכף של חובה נשברה, או בהכרח ישארו חוקי החיים האלה בלתי פוריים.

השבת היא 'חוק חיים' יקר ערך, אולם כל כולה על תנאי: היא תלויה בחיים הראויים כל ששת ימי החול: היצמדות לעצמך, לאחריותך האישית, לאדמתך, לארצך. אם לא תממש זאת, גם שבתך לא תהיה שבת.

'תנו לנו אבנים להניח עליהם את ראשנו, ואז נחלום [...]', מסכם ברדיצ'בסקי שם ומתכוון כי רק כש'הסולם יוצב ארצה', רק כשהיהודים יהיו עם טבעי, החי על אדמתו ככל העמים, ראשנו יהיה בשמים.

מעדותו של עצמנואל בן-גוריון, בנו של ברדיצ'בסקי, עולה כי אביו נטל מנהגים יהודיים מסורתיים ו'לש' אותם מחדש בדרכו שלו ולא נירתע גם ממנהגים פולחניים. הוא מתאר כיצד עיצב אביו טקס אישי קבוע של קבלת שבת: הטקס כלל הדלקת נרות וקריאת קטעים נבחרים מן התנ"ך ומן האגדה.²⁷

לסיכום, ברדיצ'בסקי מתח ביקורת נוקבת על העולם הדתי, אך לא פעם גם התגעגע אליו. הוא דחה את הדת דחיה רציונלית, אך נראה כי בתת-מודע היה קשור אליה מאוד. הוא האמין כי דרוש שינוי ערכים יסודי, בראש ובראשונה בימי החול ובשגרת האורתודוקסיה היהודית. הוא תבע להציב את השגרה על 'הקרקע'. לדעתו, זו בהכרח תוליד שבת מחודשת וראויה יותר. התמורה שתחולל בששת ימי השבוע היא תנאי הן ליצירת השבת הלאומית החדשה והן ליצירת השבת הכלל-אנושית. אולם בינתיים, בביתו פנימה, עיצב לו טקס שבת שלא במקרה היו בו חלקים מן הפולחן המסורתי אשר נטש.

יוסף חיים ברנר: 'שביתת יום אחד בשבוע מעבודה – זהו חוק סוציאלי נחוץ מאד לקיום החברה. "למען ינוח" [...] היחיד יכול לומר: אני אנוח מעבודתי אימתי שארצה [...] "שולחן ערוך" לא חיישינא'

ברנר (1881-1921) היה צעיר בשש עשרה שנים מברדיצ'בסקי ונרצח באותה שנה שנפטר בה ברדיצ'בסקי. במובנים אחדים הוא היה ממשיכו של ברדיצ'בסקי, אם כי היחסים בין

27. ע' בן-גוריון, רשות היחיד, תל אביב תש"ם, עמ' 112. אני מבקש להודות לאבנר הולצמן שהפנה את תשומת לבי למקור זה.

ברדיצ'בסקי, ברנר, גורדון והשבת

השניים היו מורכבים ביותר.²⁸ ברנר עלה ארצה וראה את עצמו חלק מציבור הפועלים.²⁹ בארץ היה אחד מראשי הדוברים של 'העלייה השנייה העובדת'.³⁰ ברנר חזר והדגיש, בעיקר לאחר שהגיע לארץ ישראל, את היותו יהודי לאומי החופשי מכבלי הדת. רחל ינאית בן-צבי מספרת בזיכרונותיה כי באחת השבתות של שנת 1910 יצאה מדירתה בשכונת הבוכרים שבירושלים לטייל עם ברנר. ביציאתם, כך כתבה, 'שכחתי כי טרם יצאה השבת והבערתי אש בפרימוס ושפתי קומקום'. רעש הפרימוס נשמע ברחוב. התושבים הדתיים בסביבה מיהרו להגיב באגרסיביות: הם יידו אבנים בחלונות ביתה וניפצו את השמעות. לדבריה, היא הבינה אותם והצטערה מאוד על שפגעה, בלא כוונה תחילה, בערכיהם. בייחוד הצרה כי פגעה ברגשות הילדים וכי בשל כך סר כבודם בעיני כל בני המקום. ברנר לעומתה כעס מאוד על האגרסיביות של הדתיים ועל הכפייה הדתית. הוא סבר שהיא נכנעה לאורתודוקסיה אלימה. רחל ינאית סיכמה בכאב: 'את התחשבותנו ברגשותיהם של תושבי השכונה [בעניין שמירת השבת], הוא רואה כחולשה מצדנו'.³¹ כשנה לאחר מכן, בסוף 1910, פרסם ברנר את 'מאורע ברנר' בהפועל הצעיר. מאמר זה עורר סערה,³² וכך כתב בו ברנר:

שאלת חיינו היהודית היא לא שאלת הדת היהודית, שאלת 'קיום היהדות', את רעיון-התערובת הזה [של צירוף המסורת-היהודית הדתית עם 'החיים החדשים'] צריך לעקור משורש. אחד-העם עשה זה פעם והתחרט [לדעת ברנר, אחד-העם הבין שאי-אפשר בין הדת ובין הלאומיות-החדשה]. אבל אנחנו, חבריו היהודים-החופשים, אין לנו וליהדות [כלומר להלכה היהודית] כלום, ואף על פי כן הגנו בתוך הכלל בשום אופן לא פחות ממניחי תפילין וממגדלי-ציצית. אנחנו אומרים: שאלת חיינו היא שאלת מקום עבודה פרודוקטיבית בשביל היהודים.

28. ראו למשל מה כתב ברדיצ'בסקי על הרומן בחורף של ברנר: 'ברנר [הוא] אמן בפירוט, אך [...] לא משורר. הוא מצייר הכל אפור בתוך אפור, והכל מתפרס כצל ארוך'. א' הולצמן (עורך), גנזי מיכה יוסף, קובץ ה, תל אביב תשנ"ב, עמ' 54.

29. יש להדגיש כי ברנר לא ראה בעצמו סוציאליסט. כך למשל כתב בהמעורר מיולי-אוגוסט 1906: 'שונא אני - ושנאת פתנים - את מרקס של רחוב היהודים, את הסוציאליסטים ברחוב היהודים, זה הסוציאליזם שאין בשבילו לא שדה מלחמה, ולא נושאים עובדים ולא אחיזה כלשהיא [...]'. 'פנקס קטן', בחתימת בר-יוחאי.

30. על העלייה השנייה העובדת ועל יחסה לדת ומסורת נכתבו ספרים ומאמרים רבים. אחד החשובים שבהם הוא ספרו של ד' כנעני, העלייה השנייה העובדת ויחסה לדת ולמסורת, תל אביב 1976. ראו שם על ברנר, על א"ד גורדון, על ברל, על בן-גוריון ועל אחרים.

31. ר' ינאית בן-צבי, אנו עולים, פרקי חיים, תל אביב 1969, עמ' 124.

32. המאמר פורסם לראשונה בהפועל הצעיר ביום כ"ב בחשוון תרע"א. הוא הודפס פעם נוספת בכל כתבי י"ח ברנר, כרך שני (הביא לדפוס מ"ז ולפובסקי), תל אביב תשכ"א (להלן: כל כתבי ברנר, כרך שני). הציטטה לקוחה מעמ' 59. על גלגוליו של 'מאורע ברנר' ראו בתוך: נ' גוברין, מאורע ברנר, המאבק על חופש הביטוי, ירושלים 1985.

ברנר, כמו רבים מתבריו, האמין כי לקינו בפרזיטיות. נירפא, אם אפשר להירפא, אך ורק באמצעות עבודה.

ב־1914 פרץ בארץ ויכוח על רקע העבודה בשבת של פועלי העלייה השנייה בפרדסי פתח תקווה. בעיתון מוריה פורסמה כתבה חריפה נגד ציבור הפועלים. ברנר הגיב על כך בביטאון עולמנו (בחת"מת ב. חיצוני).³³ הוא התייחס לשאלה בראש ובראשונה מנקודת מבטו של הפועל העברי, וכתב: 'השאלה בשמירת השבת היא רק בזו, שיש בה ענין לציבור, לקיום־הציבור. שבתת יום אחד בשבוע מעבודה – זהו חוק סוציאלי נחוץ מאד לקיום־החברה. "למען ינות"'. לברנר היה ברור כי מנוחת האדם העובד היא ערך סוציאלי שיש להקפיד עליו.

בה בעת הוא הגן על חירות היחיד לקבוע לעצמו את זמן מנוחתו ואת מהותה:

היחיד יכול לומר: אני אנוח לי מעבודתי אימתי שארצה [...] עישון ובישול־חמין וכתיבה וטיול מחוץ לתחום [שבת] אינם לגבי אבות־מלאכה, ויש בהם בשבילי משום מנוחה. ל'שולחן ערוך' לא חיישינא [אני לא חושש ל'שולחן ערוך'. איני מוטרד ממנו].

למרות זאת, סיכם ברנר: 'החברה לתועלתה מחוקקת שביום אחד בשבוע תיסגרנה החנויות, יסגרו בתי־החרושת, תשבות העבודה בשדה, למען ינפשו כל אנשי־העבודה מהעבודה הקשה, ההכרחית, העיקרית, ועל זה אין לעבור, והעובר יענש'. אמנם ברנר חייב את הצורך הציבורי בביטול עבודה בשבת – הוא הסכים כי צריך להעניש כל מי שיפתח חנות, יפעיל בית חרושת או יארגן עבודה בשדה ביום השביעי, אבל, גם הוא סבר, כמו ברדיצ'בסקי, כי אדם צריך להיות בן חורין בענייניו הפרטיים.

באותו מאמר בעולמנו יצא ברנר נגד החוגים התוקפים את הפועלים דווקא ולגלג על 'צדקנות' של איכרי פתח תקווה, אשר יצגו בעיניו דתיות מזויפת, מתחסדת:

לאכול קוגל רוצים הם ורוצים, לרדוף באף ובחימה למעשי־פאפירוסים, רחמנא־ליצלן, או כל שאינם מדקדקים במצות עירובי־תחומין רוצים הם ורוצים, ורק דבר אחד אינם רוצים: לשמור את השבת! לנוח מעבודת־הפרדס! לקרוא יום ששבתון לה'!

היהודים הצבועים, המשימים עצמם לדתיים, נראו בעיניו 'פים וראויים לעלייה שמנה [...] יושבים בבתיהם ונהגים מזיו הפשטידה המוכנה מערב שבת, ועסקיהם באותה שעה לא ישבתו, ועבדיהם וסוסייהם וחמוריהם דוקא ימשיכו בעול כבכל ימים'.

גם בסיפור 'מהתחלה'³⁴ מתוארת צביעותו של האיכר מנדל פריימן (ביידיש 'פריימן' הוא איש חופשי). פריימן מצדד בחבורת 'שומרי שבת' שעוקבת אחר הפועלים ונכנסת לחרח

33. כל כתבי ברנר, כרך שני, עמ' 139.

34. כל כתבי י"ח ברנר, כרך ראשון (הביא לדפוס מנחם פוזנסקי), תל אביב תשט"ז, עמ' 364-386 (להלן: כל כתבי ברנר, כרך ראשון).

ברדיצ'בסקי, ברנר, גורדון והשבת

במטבחם בליל שבת 'ומצאה שהתנור בוער וכיכרות לחם בתוכו'. בתגובה, 'התנפלו עליהן, כלומר, על הכיכרות, הוציאו אותן מן התנור והשליכו ארצה'. כל זאת אגב גידוף של ציבור הפועלים כמחריבי המושבות ואיום לגרשם ולא להשאיר מהם שריד ופליט. יעל, נערה צעירה המייצגת בסיפור את היישוב החדש, מעמידה ראי בפני אותם 'שומרי שבת' מתחסדים ומתריסה: אסור לרמוס לחם ברגליים! קל וחומר בשבת! התנהגות כזאת אינה אלא חילול השם!

שפלותה של ה'חטטנות' הדתית באה לידי ביטוי בסיפורים נוספים. כך במסביב לנקודה, ר' יצחק אברמזון, היהודי הדתי הקנאי, אביו של גיבור הסיפור יעקב אברמזון, איש התחייה הציונית, מטייל בשבת אחר הצהריים, ככל היהודים, בחוצות עיר מולדתו נבוכה (כדאי לשים לב לשם העירו). הוא 'הולך מאיש לחברו, מפייסו בדברים, מבקש סליחה אלף אלפי פעמים – ובודק [לו] את הציציות [...]'. יהודי קנאי שאיננו בודק את ציציותיו שלו, אלא תר אחר ציציות של אחרים. יעקב אברמזון חולם שאביו הזקן גילה דווקא שציציותיו פסולות, ותובע ממנו לחזור בתשובה מלאה, לנסוע בשבת לרבי ולהתחבר מחדש לקהל חסידיו. שמירת השבת הדקדקנית, מנהגי השבת החוזרים על עצמם, ההצצה של איש לחלון רעהו, הקפדנות המוגזמת, מתוארים בסיפור כחלום ביעותים זר ורחוק. משרתיו של הרבי, עושי רצונו, מוצגים באותו סיפור כ'מתחקים בגלוי ובסתר על צעדי כל איש. השמשים בודקים בחורים ובסדקים, קורעים את הלב מתוך החזה, מעלים אותו על השולחן ובודקים אותו. ואחרית החוטא מרה'.³⁵

בסיפור 'מכאן ומכאן', אשר זירת ההתרחשות שלו היא ארץ ישראל של ערב מלחמת העולם הראשונה, הוויי הגולה, ובכלל זה הוויי השבת, נמשך בירושלים, שהיה בה באותם ימים רוב מוחלט של יהודי ארץ ישראל. ברנר מתאר 'יום שבת בסוף חודש תמוז עם הבל' חום קשה מנשוא, דמתקרי "חמשין". למרות החום הכבד, בני היישוב הישן, 'באי'הכוח הצעירים של היהדות הזקנה', מסתובבים להם בחוצות ירושלים עם 'השטר'ימלים הרתוחים וכובעי'הזנבות החמים' ואלו 'הזיעו והרטיבו את הפיאות המסולסלות והמתבדרות באויר כזנבי'הלטאות'³⁶ ברנר מגנה את החסידים הממשיכים את מנהגי אבותיהם בגולה. לבוש השבת שלהם, שזר כל כך למזגה של הארץ, הוא רק אחת העדויות לכך שהמאבק הציוני עוד רחוק מהצלחה:

35. כל כתבי ברנר, כרך ראשון, עמ' 101. כדאי לשים לב לקטע אחר מן הסיפור 'מסביב לנקודה', מעמ' 69, שישנה בו התייחסות לשבת מזווית אחרת. דויד בן ישי, גיבור נוסף של הסיפור, מסביר מדוע הספרייה של אגודת 'בוני ציון' סגורה בשבת: 'הלאומיות של היהודים – הסביר דויד בן ישי את טעם הסגירה – אחווה וקשורה בדת כגחלת בשלהבת. ארץ אין לנו, וכתולדה מוכרחת מזה הרי חסור יחסרו ללאומיותנו הבסיס והכח. לולא עיקרי הדת – אין ללאומיות ישראל על מה להישען. ושבת היא אחד מעיקרי היהדות. שמירתה היא אחת האשיות, אחד העמודים החזקים של הלאומיות בתקופתנו, זו הלאומיות הכובשת בימינו את לב "כל עברי אשר לב לו".'

36. כל כתבי ברנר, כרך ראשון, עמ' 340.

ירושלים! [...] אטליז-קודש זה שהקדושה נמכרת בה באונקיה [...] זקנה בלה זו שלא ידעה מעולם בושת [...] ירושלים! [...] הלא עיר כזו התלויה רובה ככולה על הבטלה ועל החלומות המשקרים ואשר ממנה תצא חנופה, כזב וניווול, יהודי ולא-יהודי לכל העמים [...] ירושלים! [...] השפלה עד לידי מצב של תולעה נרמסה והגאותנית עד כדי מדרגה של חסיד בלוי המלקק 'שיריים' [...]³⁷

בשנת 1919, שנתיים ימים בערך לפני שנרצח ברנר, הוא יצא בחריפות נגד אישים ציונים 'חופשיים' שקראו להתחבר באופן אחר ומחודש לעולם ההלכה, עולם שכל מעייניו ב'עמודי הפלפול והשקלות טריות'. ברנר התנגד בייחוד לביאליק, שתבע במאמרו 'הלכה ואגדה' כי החיים היהודיים יתבססו לא רק על האגדה. לדברי ברנר, המסה של ביאליק היא 'מעשה צעצוע נפלא מצד ההרצאה הנמלצה והאפוריסמין המבהיקים, אבל תוכה ניחר'. הוא טען, כאנטי-תזה ל'משורר הלאומי', כי בגמרא יש תלי תלים של 'גזירות בטלות, של עמודי הבל, ושעלבון הוא לאדם, הראוי לשם האדם, להתפלפל בעניינים כעין מה מותר להציל בשבת מפני הדליקה ומה אסור'. ברנר התקומם נגד אלו השקועים בים ההלכות התלמודיות, ושאל: 'מה ערכה היצירתי של המחלוקת התלמודית, אם מותר לטלטל סוף בשבת או לא'. אלו אינן השאלות המהותיות, האמיתיות – כך ברנר – המעיקות על הפועלים העברים בארץ.³⁸ למרות התנגדותו החריפה של ברנר לעולם האורתודוקסי, הוא נותר אמביוולנטי כלפי ההוויה היהודית המסורתית. ידידו אשר ביילין העיד כי ביום הכיפורים של שנת 1907 טייל בחוצות לונדון עם אורי-ניסן גנסין, והשניים נתקלו באחד הגנים בברנר, ששהה בעיר אף הוא. ברנר ישב שם והתייפח בבכי קורע לב והסביר להם כי מול פתח ביתו יש בית כנסת וקולות המתפללים העירוהו בבוקר, אולם הוא אמר להם כי הרגיש שאינו יכול להיכנס לבית הכנסת. מחוץ לו 'חש פתאום את בדידותו ויתמותו בעולם' – ואת סף בית הכנסת לא היה יכול לעבור. לכן מירר בבכי תמרורים.³⁹

ברנר נרצח בהיותו בן ארבעים, ונראה שעד מותו נותר קרוע בין העולמות ולא השלים את גיבוש דפוסי חייו. בנושא השבת רועמת ביקורתו הזועפת על אלו המשימים עצמם שומרי שבת, אך חוזרים ומחללים אותה במנהגייהם הנלוזים ובצביעותם. עם זאת, זכורות גם שתי תביעותיו, המצביעות על דאגתו לעתיד השבת: כי המנוחה בשבת תהיה חוק חברתי וכי כל אחד ייהנה ממנה בדרכו שלו.

37. שם, עמ' 346.

38. כל כתבי ברנר, כרך שני, עמ' 358.

39. מ' קושניר (עורך), 'יח ברנר, מבחר דברי זכרונות, תל אביב 1971 (מהדורה שנייה), עמ' 108.

ברדיצ'בסקי, ברנר, גורדון והשבת

א"ד גורדון: 'קודם כל אני יהודי מהדור הישן [...] אני מרגיש יותר קרבה נפשית אל החיים ההם'

אהרן דוד גורדון (1856-1922), שהיה מבוגר מברדיצ'בסקי בתשע שנים וזקן מברנר בעשרים וחמש שנים, היה היפוכו הגמור של ברנר, כעדותו:

קודם כל אני יהודי מהדור הישן [כלומר מהדור שהקפיד על קיום המצוות], ולא רק על פי חינוכי, כי אם על פי שורש נשמתו, על פי כל ישותי [...] ועד היום [...] אני מרגיש יותר קרבה נפשית אל החיים ההם (כמובן, כפי שנתרשמו בנפשי במשפחות יפות), ואל הספרות העתיקה: התנ"ך, התלמוד, המדרש, הזוהר וכו' – מאשר אל החיים בדור הזה.⁴⁰

אפשר להניח כי כשכתב על קרבה נפשית אל 'החיים ההם' במשפחות יפות' התכוון בראש ובראשונה להוויי של אותן משפחות יהודיות בשבתות ובחגים.

גורדון הקפיד על שמירת המצוות בכל השנים הראשונות מאז עלייתו ארצה.⁴¹ באותן השנים קיים את השבתות כהלכתן. לאחר כמה שנים הוא עבר מטמורפוזה חלקית והתרחש אצלו, כניסוחו של אליעזר שביד, החוקר המובהק של גורדון, מעבר מ'דתיות מסורתית, המתבטאת בקיום של מצוות, לרבות מצוות פולחניות, לדתיות חופשית וספונטנית'.⁴² למרות דתיותו החופשית של גורדון, הוא הקפיד במשך כל חייו לא לעבוד בשבת, לא להבעיר אש בשבת ולא לנסוע בשבת.⁴³ לא מצאנו בכתביו הסבר אידאולוגי לשינוי שחל ביחסו לקיום המצוות. אחד ההסברים המקובלים במחקר הוא ההסבר הסוציולוגי-פסיכולוגי: גורדון, 'זקן' שעלה ארצה בגיל 48, שאף להידמות לחבריו-תלמידיו אנשי 'העלייה השנייה העובדת', שהיו צעירים ממנו בדור שלם. אחת הדרכים להידמות להם ולהתקבל בקהלם, הייתה נטישת דרך החיים 'הגלותית' של קיום תורה ומצוות.

למרות זאת, לענייננו, מפתיע כי בכל כתביו ובכל מכתביו שפורסמו עד כה אין ולו גם פעם אחת התייחסות לשאלת השבת ולאופן עיצובה הראוי בארץ ישראל. הוא עסק בעיצוב החגים והמועדים, אך לא עסק מעולם באופיין הראוי של השבתות.

גם גורדון, כמו ברדיצ'בסקי וברנר, סלד מן הציבור האורתודוקסי השמרני. הוא טען כלפי היישוב הישן כי הוא יצר בארץ 'גלות חדשה, רוח גלות וחיי גלות חדשים, ריקבון

40. ש"ה ברגמן וא' שוחט (עורכים), א"ד גורדון, מכתבים ורשימות, מכתב לא גמור לפיכמן מתר"פ, תל אביב 1971 (מהדורה שנייה), עמ' 118.

41. ראו ברשימה לתולדות גורדון שכתב יוסף אהרונוביץ וראתה אור בתוך: ש"ה ברגמן וא' שוחט (עורכים), א"ד גורדון, האומה והעבודה, תל אביב 1971 (מהדורה שנייה), עמ' 69-70 (להלן: א"ד גורדון, האומה והעבודה).

42. א' שביד, היחיד, עולמו של א"ד גורדון, תל אביב 1970, עמ' 53.

43. צ' צמרת, 'קטעי שיחות עם יהודה יערי', בתוך: שדמות, גיליון פה, תל אביב תשמ"ג, עמ' 126.

חדש, ארצישראלי מזהיר. גם הוא התקומם נגד 'בעלי אחוזה קטנים עם גדולים', שמצא במושבות, אשר ראו את עצמם דתיים וחיו במושבותיהם על עבודת אחרים (שלא אחת נעשתה גם בשבתות). גם הוא קבע: 'רק מתוך השקפה גלותית בגולה, ורק מתוך היגיון רקוב בארץ-ישראל אפשר לראות בזה [בציבור הדתי של 'היישוב הישן'] תחייה לאומית או אתחלתא דגאולה'.⁴⁴

גורדון תר אחר דתיות פנתאיסטית חדשה. הוא היה משוכנע כי 'היחס הדתי הוא דבר קיים, נצחי, בנפש האדם'. לדעתו, 'היחס הדתי עמוק מכל צורה, מכל תנועה, הוא מעין הנקודה ההנדסית של כל צורה ושל כל תנועה'. לפי השקפתו, 'בכל מקום שיש נפש עמוקה ויחס עמוק אל החיים, כלומר קודם כל אל חיי הטבע בלי אמצעי, שם יש יחס דתי, בין אם יש שם אמונה באלוהים ואפילו באין שם אמונה באלוהים'.⁴⁵ הוא האמין כי "קדושים תהיו כי קדוש אני ד' אלהיכם" [...] [מחייב] יחס חדש, יחס חדש של האדם אל הטבע, אל האדם, אל עצמו'.⁴⁶ על היחס בין הדת היהודית ובין התחייה הלאומית אמר: 'דתנו הלאומית מובלעת בכל איברי רוחנו הלאומית, ורוחנו הלאומית מובלעת בכל איברי דתנו. עד כי לא רחוק אולי לאמור, כי דתנו היא עצם רוחנו הלאומית, רק בצורה מגובשת משנים קדמוניות [...] הצורה נתיישנה, אבל הרוח שואפת להתחדשות'.⁴⁷

אולם מכל מה שהבאנו לא ברור לאיזו התחדשות של השבת ולאילו צורה חדשה של השבת הוא ציפה. בהתאם למבנה הספירלי של תורתו, דומה שהשבת בעיניו הייתה צריכה לענות בו-זמנית על צרכים אישיים, משפחתיים, קהילתיים, לאומיים וכלל-אנושיים. על כל פנים, היא הייתה צריכה להיות משולבת בטבע, אבל גורדון לא הדריך אותנו בפרטנות כיצד עלינו לבנותה.

כאמור, גורדון לא התייחס בכתביו ישירות לשבת, אולם הוא עסק פעמים אחדות בעיצוב הראוי של החגים והמועדים. בכמה מקומות הדגיש כי החגים 'הנם רגעים שבהם מרגישה האומה את עצמה כעין נפש קיבוצית אחת הקשורה בנפש העולם כולו, שהנם כעין רגעים של עליית נשמה לאומית'. הוא טען שהחגים הם 'התפשטות החיים הלאומיים בזמן, כמו שחיי האומה בהווה הם התפשטות החיים הלאומיים במקום'.⁴⁸ גורדון הבליט במיוחד את החגים הלאומיים הדתיים: 'שום חג פרטי או חברותי לא ישיג אותה המוסיקליות, שיש בחג לאומי דתי, כמוכן, במקום שהחוגגים הם לאומיים ודתיים באמת ובתמים'.⁴⁹ לדעתו, רק המסורת הדתית יכולה לעצב אווירת חג שתפרוט על נימת הדורות.

44. א"ד גורדון, 'הקונגרס' (1913), האומה והעבודה.

45. א"ד גורדון, 'חשבוננו עם עצמנו', שם, עמ' 351.

46. א"ד גורדון, 'אוניברסיטה עברית' (1913), שם, עמ' 175.

47. א"ד גורדון, 'כנסת ישראל' (1920), שם, עמ' 208.

48. א"ד גורדון, 'האדם והטבע', שם, עמ' 122.

49. שם, עמ' 126.

נראה כי מאופן יחסו של גורדון לחגים אפשר להשליך על אופי השבת הארץ-ישראלית שקיווה כי תיווצר כאן: שבת שיש בה גם יסודות לאומיים וגם יסודות דתיים, אולם הוא היסס לבטא זאת, אולי משום שסבר כי פועלי 'העלייה השנייה העובדת', שנהו הרבה יותר אחר מרדנותם של ברדיצ'בסקי וברנר מאשר אחריו, לא יקשיבו לו.

כשנה לפני שנפטר גורדון הוא תיאר טיול רגלי שערך באחת השבתות; הוא צעד אז עם חבורת צעירים מכביש חיפה-ג'דה אל היישוב הדרוזי עוספיא שבמרומי הכרמל. הדרך ארכה עשרה קילומטרים לפחות, והטיול היה כרוך בחילול השבת. גורדון תיאר את ההליכה כמסע מפרך בין שיחים ובין מצוקים, תוך כדי שירה וריקודים. הוא סיכם את הטיול באושר רב. על הריקוד באותו הטיול קבע כי 'מצוה כזאת אין להחמיץ'. אין ספק כי הוא ברר את מילותיו: הריקוד עם חבורה היה בעיניו 'מצווה'. מצווה חברתית, מצווה לאומית, ואולי אפילו מצווה דתית. הוא קבע כי בריקוד באותו היום היה 'הרבה יותר טעם, הרבה יותר חיים' מאשר בכל הריקודים הסלוניים. על החוויה של אותה השבת הוא כתב כי היא צריכה להיגנו 'למשמרת חיה בלבבות'.⁵⁰

אנשים מספרים בזיכרונותיהם על גורדון שנהג לשיר, לרקוד ולהלהיב את החלוצים הצעירים בלילות שבת. כך למשל מספר שמעון קושניר על גורדון בתקופת היותו ברחובות (1908): '[הוא היה] מרכז סביבו את החברים במעגל של רוקדים, והוא עצמו מתעלה בריקודו עד כדי עליית-הנשמה, מלהיב ומתחנן: "פרייליך, פרייליך!" - כלומר לשמות! לשמות! [...] היה רוקד עד כלות הכוחות'.⁵¹ השירה והריקוד היו עבורו דרך קיבוצית אחרת של התרוממות הנפש ו'עליית הנשמה' בשבת. בשירה ובריקוד, הייתה עצמה דתית כמעט. אלו התאימו לדור הצעיר בארץ הרבה יותר מכל דרך הבעה מסורתית אחרת.

לפני מותו אמר לתלמידו-ידידו שמואל הוגו ברגמן כי הן 'הדתיים' והן 'החופשיים' אשמים בהתרחקות מ'אורה האמיתי של דת ישראל'. הוא אמר לו כי הוא חושש מאוד שמא הדור הצעיר איננו מרגיש עוד את הגדלות שהגיע אליה עם ישראל בימים הנוראים, ובפרט ביום הכיפורים וכי זו 'אבדה שאינה חוזרת'.⁵² מעניין כי הוא לא התבטא - או לפחות אין ידועה התבטאות כזו שלו - גם בנושא השבת.

במאמר 'בניין אומה', מ-1920, כתב גורדון:

רואים אנחנו את הדור הצעיר, והנה [...] חסרה [בו] דוקא אותה החיוניות היהודית, אותה ההרגשה העצמית הלאומית העמוקה והמוצקה, אותה העקשנות בלי גבול בחפץ הקיום הלאומי העצמי [...] אם תרצו, אותו האגואיזם הלאומי, אותו ה'אתה בחרתנו', שכל כך הצטיין בו היהודי מהדורות הקודמים [...] חסר ה'לוז של שדרה' הלאומי, וחסר

50. א"ד גורדון, 'מטילי בכבישים', האומה והעבודה, עמ' 572-573.

51. ש' קושניר, אנשי נבו, פרקי עלילה של אנשי העלייה השנייה, תל אביב 1968, עמ' 55.

52. ש"ה ברגמן, מבוא, בתוך: האומה והעבודה, עמ' 30-33.

ה'אנני' הלאומי, החי, הבריא, השואף בכל תוקף החיים לבוא לידי גילוי בצורה מיוחדת, עצמית לו.⁵³

חיסרון זה התקשר בעיניו עם חסרונם של דפוסים דתיים ושל מסורות דתיות. מכל מה שמצאנו אצל גורדון יש להסיק שהוא, אשר היה בעיני עצמו ובעיני סביבתו הקרובה אדם רליגיוזי,⁵⁴ התלבט בנוגע לדרכים הראויות לציין בהן את השבת בחברה הלאומית המתחדשת בארץ. נדמה כי עד סוף ימיו גם הוא לא הרגיש שהוא מצא את הדרכים הללו. העובדה כי הוא איננו מזכיר את השבת בכל כתביו – חוץ מציון טיול השבת עם חבריו – יכולה להעיד שהוא, כמורה־מחנך, נותר פוסח בין הסעיפים. בנוגע לצורה שיש לציין בה את השבת, נותרו חבריו ותלמידיו ללא מענה ברור ממנו.

סיכום: עיצוב השבת בציבור החופשי – אות לכישלונם של שלושת ההוגים הממחנכים?

הדיון על השבת מזכיר לנו את דברי אחד־העם על ערכה של השבת שהתפרסמו בהשלח בחודש סיוון תרנ"ח:

מי שמרגיש בלבו קשר אמתי עם חיי האומה בכל הדורות, הוא לא יוכל בשום אופן – אפילו אם אינו מודה לא בעולם הבא ולא במדינת היהודים – לצייר לו מציאות עם ישראל בלי 'שבת מלכתא'.

מפורסם עוד יותר המשפט השני באותו מאמר:

אפשר לאמור בלי שום הפרזה כי יותר משישראל שמרו את השבת שמרה השבת אותם, ולולא היא שהחזירה להם 'נשמתם' וחדשה את חיי רוחם בכל שבוע, היו התלאות של ימי המעשה' מושכות אותם יותר ויותר כלפי מטה, עד שהיו יורדים לבסוף לדיוטה התחתונה של 'חמרות' ושפלות מוסרית ושכלית.⁵⁵

53. א"ד גורדון, האומה והעבודה, עמ' 253.

54. ברנר כתב עליו במכאן ומכאן: 'הריליגיוזיות שלו (אנוכי בעומק נפשי המורדת לא יכולתי בשום אופן להשיג, ולא כל שכן להשלים את [בימינו היינו כותבים: 'עם'] ה'יתאים' שלו, והייתי שב אליו כפעם בפעם) [...] יודע אתה? האיש השקט הזה הוא על פי תכונתו גיבור [...] גיבור בכל שעה ושעה. כל הגדוד ברח והוא משתער יחידה על האויב, והדגל בידו. זהו גראנדיוזי! [...] הוא אינו דתי מבערות, הוא אינו דתי מפני בעל=הבתיות, הוא גם אינו ריליגיוזי מפני המיסטיות. ואמור מה שתאמר: אני מוקיר את תפילתו [...] יש לו נוסחאות משלו, מנפשו [...] הוא מתפלל רק כשיש לו צורך נפשי בזה. הוא, אמנם, מתעטף בטליתו, אבל את טליתו הישנה גם אני אוהב [...] יש בה איזה דבר [...] יש, יש! כל כתבי ברנר, כרך ראשון, עמ' 351.

55. 'השבת והציונות', כל כתבי אחד העם, תל אביב תשי"ט, עמ' רפו-רפז.

ברדיצ'בסקי, ברנר, גורדון והשבת

ברדיצ'בסקי, ברנר וגורדון הכירו היטב טקסט זה של אחד-העם, שהיה לנכס צאן ברזל. עבור ברדיצ'בסקי וברנר, אחד-העם ותורתו היו מעין 'סמרטוט אדום', ולכן הם יכלו להתעלם מדבריו, אולם לעומת זאת, מפתיע כי גם גורדון כלל אינו מזכירם וכי הוא אינו מתייחס לקביעה כי השבת היא זו ששמרה על עם ישראל לדורותיו. ביאליק המשיך בדרכו של אחד-העם, גם כתאורטיקן וגם כמעצב של השבת החדשה, והיה ממייסדי מפעל 'עונג השבת' באולם 'אהל שם' בתל אביב. הוא כתב כשנתיים לאחר פטירתו של גורדון:

אחרי קנין תורה, הקנין הקדוש והיקר ביותר לישראל הוא השבת. כתורה, שהיא ספר הברית לישראל, כן השבת היא אות ברית בין ישראל לאלוהיו. אם נשארה מכל המצוות רק השבת, היתה היא יכולה להציל את היהדות מכליון.⁵⁶

במכתב לידיד אישי בעמק יזרעאל הדגיש: 'השבת ולא התרבות של תפוחי-הזהב או תפוחי-האדמה היא ששמרה על קיום עמנו בכל ימי נדודיו, ועתה בשוכנו לארץ אבות הנשליכנה ככלי אין חפץ בו'.⁵⁷

כידוע, אחד-העם וביאליק לא השתייכו לתנועת הפועלים. ברל כצנלסון, להבדיל מהם, נחשב מורה הדרך של התנועה, בעיקר לאחר שנרצח ברנר ולאחר שנפטר גורדון. הוא הדגיש מאוד את ערכה של השבת וקבע כי פגיעה בשבת היא פגיעה במטרות החברתיות-תרבותיות של בניין הארץ ופגיעה בתנועת הפועלים ככוח המרכזי שבניינה תלוי בו. ברל טען כי השבת שייכת לציבור 'החופשי' לא פחות מאשר לדתיים. הוא קרא לדור הצעיר של ציבור הפועלים להתלכד ולכונן 'סיעה להחייאת השבת'.⁵⁸

כמו שראינו, גם ברדיצ'בסקי, גם ברנר וגם גורדון העריכו את חשיבות השבת, אך לא הבליטו די את הצורך להילחם על קיומה ולא הציעו לחניכיהם-ממשיכהם כיצד לממשה הלכה למעשה. היה ברור להם כי הציבור העובד זקוק ליום מנוחה בסוף כל שבוע. הם היו נכונים אפילו שתהיה הנחיה פורמלית שתורה על כך, אולם העיקר היה עבורם ההשתחררות מכבלי הלכות שבת ועיצוב השבת בתור יום של חופש ויום של אוטונומיה לכל יהודי. תלמידיהם נותרו עם סימני שאלה רבים. אחד מהם אמר: 'שבת היום וכמה משעמם! [...]' כל אותם הגעגועים, הציפיה לשבת – שוא היתה. [...] שבת בארץ גרועה משבת בגולה, הנה חלל ריק שאין למלאו'.⁵⁹ שני הוסיף: 'מה יש לנו בשבת מלבד שישנים עוד שתי שעות?'⁶⁰

56. ח"נ ביאליק, דברים שבעל-פה, ספר שני, תל אביב תרצ"ה, קס-קסא.

57. פ' לחובר (עורך), איגרות חיים נחמן ביאליק, כרך המישי – תר"צ-תרצ"ה, תל אביב 1939, מכתב למ' קושניר מקיבוץ גבע, עמ' רקח.

58. ראו: א' צביון, דיוקנו היהודי של ברל כצנלסון, תל אביב 1984, עמ' 250.

59. מ' זעירא, קרועים אנו, זיקתה של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים אל התרבות היהודית, ירושלים 2002, עמ' 202.

שלישי קבל: 'השבת [...] אין לאן לזוז, יש שעמום [...] התנוונות. [...] זה יביא לידי בנקורט [פשיטת רגל] של כל שאיפותינו',⁶¹ ועוד-ועוד. במקום אחר, מדווחים ממרחביה של 1921: 'בליל שבת [רוקדים] עד אור הבוקר'.⁶² הריקוד, בדרך כלל ריקוד ה'הורה', היה נפוץ בלילות שבת בקבוצות של צעירים חלוציים בארץ במשך עשרות שנים והיה לאחד מיסודותיה של השבת החדשה.

שאלה שחזרו והתלבטו בה הייתה שאלת העבודה בשבת. כאמור, ברדיצ'בסקי וברנר עשו בשבת את שחפץ לבם, בלי שום התייחסות ל'אבות המלאכה'. גורדון נתן את דעתו לכמה מהלכות השבת; הוא לא עבד מעולם בשבת, לא נסע בשבת ולא הדליק אש בשבת. מקצת ממשיכי דרכם, ובעיקר אלו שראו את עצמם תלמידיהם של ברדיצ'בסקי וברנר, עשו את השבת יום של עבודה רגילה או יום של עבודות מיוחדות ('גיוסים'). אחרים, רובם תלמידי גורדון, תבעו כי יקפידו שלא לעבוד בשבתות. בתחילה, כשגילו שחבריהם לקיבוץ עבדו בשבת, זעקו: 'נעשתה נבלה'.⁶³ אחדים מהם מחו: 'יום השבת הוא יום מנוחה לכל העם העברי',⁶⁴ אולם בסופו של דבר נבלעו המחאות והזעקות בתלל ריק, ולבסוף נעשתה העבודה בשבת מקובלת ונורמטיבית בהתיישבות העובדת, ומשם התגלגלו הדברים גם למושבות ולערים.

60. שם.

61. שם, עמ' 204.

62. שם, עמ' 205.

63. שם, עמ' 208.

64. שם, עמ' 209.